

ارزیابی تأثیر طرح عمران منطقه‌ای خوزستان بر شهر دزفول

۱۳۵۵ / ۱۹۷۶ - ۱۳۳۵ / ۱۹۵۶

غلامرضا درکتانیان*

مرتضی نورایی**، مرتضی دهقان‌نژاد***، مسعود صفایی‌پور***

چکیده

به منظور ارزیابی تأثیر طرح عمران منطقه‌ای خوزستان در دوره پهلوی بر توسعه شهر دزفول تحقیق حاضر از نوع پژوهش تاریخی با ترکیبی از روش‌های توصیفی، روایی و تحلیلی انجام شده و بیان می‌کند که طرح عمران منطقه‌ای خوزستان شامل احداث سد دز، تأمین آب اراضی کشاورزی برای ۱۲۵۰۰۰ هکتار از اراضی زیر سد دز، تولید برق و طرح کشت و صنعت در منطقه دزفول باعث افزایش ۲ تا ۴ برابری محصولات کشاورزی و انجام کشت‌های سودآور، انجام امور بنیادی و اصلاح زیرساخت‌ها از جمله ساخت راه و عمران شهری، احداث مدارس، درمانگاه و آموزش و بهداشت شده که در اثر آن شهر دزفول توسعه پیدا کرد و به مهمترین قطب کشاورزی کشور تبدیل شد. همچنین مشخص شد رشد فضایی و کالبدی شهر افزایش چشمگیری نسبت به سال‌های قبل از اجرای این طرح داشت.

کلیدواژه‌ها: توسعه، عمران منطقه‌ای؛ کشاورزی، اقتصاد، امور اجتماعی، دزفول، پهلوی.

* دانشجوی دکتری تاریخ محلی دانشگاه اصفهان، مربی گروه توسعه مدیریت مرکز تحقیقات توسعه مدیریت (نویسنده مسئول)، darkatanireza@gmail.com

** استادگروه تاریخ، دانشگاه اصفهان، mortezanouraei@yahoo.com

*** استادگروه تاریخ، دانشگاه اصفهان، mdehqannejad@yahoo.com

*** دانشیارگروه جغرافیای برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز، safae_p@scu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۸/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۱/۱۰

۱. مقدمه

اجرای طرح‌های عمران منطقه‌ای در ایران در راستای اهداف مدرن‌سازی و استفاده از فن‌آوری‌های جدید بمنظور بهره‌برداری هر چه بیشتر از امکانات و استعداد‌های کشور و بالا بردن سطح زندگی ساکنان مناطق مختلف شکل گرفت. اولین طرح منطقه‌ای در خوزستان اجرا شد که بخش عمده‌ی آن در منطقه دزفول باعث شتاب جریان نوسازی در این شهر شد. مهمترین فعالیت اقتصادی شهر دزفول کشاورزی است به علت توجه خاصی که در دوره پهلوی دوم به خوزستان مبذول شده و همچنین احداث سد دز در این منطقه استفاده وافر از جهت کشاورزی به عمل آمده و این امر سبب شد خوزستان در برنامه‌های دولت اهمیت خاصی یافته و در نتیجه این استان همواره موقعیت مهم خود را در اقتصاد ایران حفظ کرده و در رشد پیش بینی شده منطقه تأثیر بسزایی بر اقتصاد شهرستان دزفول خواهد داشت. این طرح که توسط سازمان برنامه و با مشارکت شرکت عمران و منابع آمریکا انجام و اعتبار آن با وام بانک جهانی محقق شد، شامل احداث سدی بر روی رودخانه دز، احداث شبکه برق منطقه‌ای، ایجاد و توسعه شبکه برق شهری، ایجاد و توسعه کشاورزی آبی در منطقه زیر سد، احیای صنعت نیشکرو توسعه برنامه‌های آموزشی جهت پیشرفت کشاورزی منطقه بود که باعث رشد و توسعه اقتصادی، اجتماعی شهر دزفول شد و همچنین در اجرای آن نهادهای جدید اقتصادی در کشور تأسیس گردید.

پژوهش پیش رو که به روش پژوهش‌های تاریخی با ترکیبی از روش‌های توصیفی، روائی و تحلیلی انجام شده به این سؤال پاسخ می‌دهد که «آیا اجرای این طرح‌ها باعث ایجاد تحول و توسعه در اقتصاد این ناحیه شده و به تبع این توسعه اقتصادی آیا توسعه اجتماعی نیز صورت گرفت؟»

تحقیق حاضر در راستای فهم توسعه محلی، دوره مورد بررسی را در نگاه توسعه‌ای به چالش کشیده و توانایی‌های منطقه را برای برنامه‌ریزان توسعه ملی مطرح و روشن نموده که برنامه‌ریزان چه برنامه‌هایی را برای توسعه منطقه در اولویت قرار دهند. این پژوهش با نگاهی تاریخی - تحلیلی به مطالعه روند رشد و توسعه در این منطقه پرداخته و این تفکر که کلیه اموری که در دوره پهلوی انجام شده به ضرر مملکت بوده و برای غارت کشور صورت می‌گرفته، را کنار گذاشته و با رویکرد تاریخی به توسعه به دور از حب و بغض‌ها به تجزیه و تحلیل منابع پرداخته است. با این نگاه هم از تحقیقات پژوهشگران خارجی که از بیرون و به دور از مسائل سیاسی داخل، واقعیت‌ها را بیان کرده‌اند و هم از اسناد و

گزارش‌های تهیه شده بوسیله سازمان‌های متولی طرح، همچنین از مصاحبه‌هایی که با مسئولان و کارشناسان این طرح‌ها که در اجرای آنها نقش فعال و تأثیرگذاری ایفا کرده‌اند، استفاده شده است.

درخصوص نقد پیشینه تحقیق ذکر این نکات ضروری بنظر می‌رسد: برخی از آثار از جمله کاوه احسانی در مقاله «تبارشناسی طرح‌های بزرگ عمرانی در ایران معاصر» و همچنین ابراهیم رزاقی در کتاب «آشنایی با اقتصاد ایران» معتقدند این طرح‌ها بدون مشارکت جامعه محلی و مردم منطقه اجرا شده است. در صورتی که عکسی که در این مقاله آمده و زمینداران دزفول را نشان می‌دهد که برای مذاکره در خصوص اجرای طرح به سازمان برنامه دعوت شده‌اند؛ این مطلب را رد می‌کند. برخی از منابع از عدم اجرای صنعت تبدیل و فن‌آوری توسط کشت و صنعت‌ها انتقاد کرده‌اند که باید گفت با پیروزی انقلاب اسلامی و تعطیلی این شرکت‌ها مراحل مختلف تکمیل این شرکت‌ها که در یک دوره ۵۰ ساله باید صورت می‌گرفت، محقق نشد. برخی از منابع در خصوص از بین رفتن کشاورزی سنتی با آمدن کشاورزی مکانیزه مطالبی نوشته‌اند که در این مقاله روشن شده که این شرکت‌ها با انجام اقدامات اصلاحی در کشاورزی باعث رونق در همه نظام‌های بهره‌برداری از جمله کشاورزی سنتی شده‌اند. برخی از منابع بحث مهاجرت گسترده روستائیان به شهر دزفول را بعد از اجرای این طرح، مطرح کرده‌اند در صورتیکه ایجاد شهرک‌های ولی‌آباد و مدرس که عمده‌ی مهاجرین شهر دزفول را تشکیل می‌دهند از بعد از انقلاب صورت گرفت. همچنین برخی منابع بیکاری زارعین در منطقه طرح را عنوان کرده‌اند که گزارش رئیس اداره کشاورزی دزفول دلالت بر اشتغال آنها در مؤسسات جدید را دارد.

۲. طرح مسئله

جریان نوسازی دوره پهلوی اول در دزفول دیرتر از سایر شهرها شروع و با شیبی ملایم صورت گرفت اما در دوره پهلوی دوم، اجرای طرح‌های عمرانی از جمله طرح عمران منطقه‌ای خوزستان در قالب برنامه عمرانی هفت ساله دوم به لحاظ وجود آب فراوان و زمین‌های مستعد برای کشاورزی‌های بزرگ و یکپارچه، جریان نوسازی در این شهر را شدت بخشید.

طرح عمران منطقه‌ای خوزستان توسط دیوید لیلیانتال (David Eli Liliental) و گوردون کلاب (Gordon R. Clapp) تهیه و به سازمان برنامه پیشنهاد شد و هدف از آن احداث سدی بر روی رودخانه دز، احداث شبکه برق منطقه‌ای، ایجاد و توسعه شبکه برق شهری، ایجاد و توسعه کشاورزی آبی در منطقه زیر سد، احیای صنعت نیشکر و توسعه برنامه‌های آموزشی جهت پیشرفت کشاورزی منطقه و ایجاد شرکت‌های کشت و صنعت بزرگ چند ملیتی بود. حال پرسش اصلی این تحقیق این است که: آیا انجام این طرح توانست موجبات توسعه همه جانبه اقتصادی - اجتماعی را در شهر دزفول بوجود بیاورد؟

بنظر می‌رسد طرح عمران منطقه‌ای خوزستان در دوره پهلوی در رشد اقتصادی - اجتماعی شهر دزفول مؤثر بوده است.

اغلب منابع و تحقیقات در خصوص طرح عمران منطقه‌ای خوزستان به اهمیت منطقه اجرای طرح به لحاظ جغرافیای اقتصادی و نحوه اجرای طرح، نظام‌های مختلف بهره‌برداری و تأثیر طرح عمران منطقه‌ای در حوزه‌های مختلف و بیان تحولات ایجاد شده در اقتصاد منطقه چه در روستاهای طرح و چه در شهر دزفول پرداخته و نتایج این طرح را در اقتصاد ملی بررسی کرده‌اند که منابع مذکور را می‌توان در گروه‌های ذیل بررسی کرد:

۱. اسناد، گزارش‌ها و صورتجلسه‌ها: که عمدتاً در این گروه می‌توان به گزارش‌های تنظیم شده در سازمان برنامه و بودجه، سازمان آب و برق خوزستان، اداره کشاورزی دزفول، شرکت عمران و منابع نیویورک و دیگر سازمان‌های مرتبط با اجرای طرح‌ها، در قبل و بعد از انقلاب اسلامی را نام برد که در این تحقیق از برخی از آنها استفاده شده است.

۲. مصاحبه‌ها: این مصاحبه‌ها با رؤسای سازمان آب و برق و کارشناسان کشت و صنعت‌ها که در زمان اجرای طرح در آن مؤسسات به عنوان رییس و یا کارشناس فعالیت می‌کردند انجام شده از جمله مصاحبه احمدعلی احمدی، عبدالرضا انصاری، احمدآل یاسین، احمدشاکرزاده و عزیزنوی. برخی از این مصاحبه‌ها مربوط به پروژه ملی تاریخ شفاهی و تصویری ایران معاصر است که در پاریس انجام شده و در آرشیو ملی ایران نگهداری می‌شود.

۳. پایان‌نامه‌هایی که در خصوص توسعه شهر دزفول در دوره پهلوی و مطالعات شهری تهیه و تدوین شده و برخی از آنها نیز در مورد جغرافیای اقتصادی منطقه اطلاعات مفیدی می‌دهند. لازم به ذکر است که برخی از این پایان‌نامه‌ها در دانشگاه‌های خارج از کشور تهیه و تنظیم شده‌اند.

۴. کتبی که نویسندگان خارجی در مورد تاریخ ایران نوشته و در بخش‌هایی از آن کتاب‌ها به طرح عمران منطقه‌ای و کشت و صنعت‌های دزفول اشاره شده و آثار آن را بر منطقه بررسی کرده‌اند. از جمله کتاب ایران بین دو انقلاب و تاریخ ایران مدرن از آبراهامیان ویا تاریخ نوین ایران از ایوانف و تاریخ اقتصادی ایران از چارلز عیسوی.

۵. کتب، مقالات، و گزارش‌هایی که این طرح را به نقد کشیده و آثار آنها را بر توسعه منطقه زودگذر، زیانبار و ناقص دانسته و در نفی هرگونه مشارکت جامعه محلی و مردم منطقه اصرار ورزیده‌اند اما حتی این منابع نیز نتوانسته‌اند واقعیت‌های این طرح را کتمان کنند و در ضمن نقد به اهمیت و تأثیر آن در توسعه منطقه اذعان نموده و پاره‌ای ایرادات آن را نیز مطرح کرده‌اند.

این تحقیق از نوع پژوهش‌های تاریخی با ترکیبی از روش‌های توصیفی، روائی و تحلیلی می‌باشد که در آن با تأکید بر روش تحقیق در تاریخ محلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، اسنادی، مطالعات میدانی، تاریخ شفاهی و همچنین بهره‌گیری از گزارش‌های محلی تنظیم شده در دزفول در دوره مورد بررسی، سعی در پاسخگویی به سؤالات تحقیق را دارد.

۳. مبانی و مفاهیم نظری

در اجرای این طرح تفوق دیدگاه‌های بخشی، برنامه‌ریزی از بالا و تمرکزگرا، رجحان رشد بر توزیع عادلانه، اولویت صنعت و پروژه‌هایی با مقیاس بزرگ و فن‌آوری سرمایه‌بر مشاهده می‌شود. (صرافی، ۱۳۷۷: ۸۰-۷۹) دیدگاه کلی نوسازی یا مدرنیزاسیون سیری خطی و تکاملی برای دستیابی به توسعه را در نظر دارد. اوج این دیدگاه در مراحل پنج‌گانه روند توسعه پیشنهادی روستو دیده می‌شود. در این دیدگاه درهم ریختن ساختارهای سنتی و برپاسازی ساختارهای نوین برای بکارگیری عناصر نوین با استفاده از تجارب کشورهای توسعه یافته لازمه سیر تکاملی توسعه است. (صرافی، ۱۳۷۷: ۲۵-۲۴) و در واقع توسعه بر این فرض مبتنی است که اقتصادی معیشتی با بازدهی ضعیف که مترتب بر تأمین مصرف داخلی در کوتاه مدت (خود مصرفی) بوده و پاسخگوی احتیاجات اولیه و اساسی زندگی است را به اقتصادی مبتنی بر تولید صنعتی تبدیل نماید. در این جریان اقتصاد سنتی تحت تأثیر قرار گرفته، فعالیت‌های سنتی به صورت فعالیت‌های تجاری درآمد و باعث دگرگونی روابط بین اقتصاد سنتی و اقتصاد صنعتی می‌شود. (گی‌روشه، ۱۳۹۰: ۱۷۱-۱۶۸)

۴. طرح عمران منطقه‌ای خوزستان

دگرگونی اقتصادی، اجتماعی عمدتاً در دوره پهلوی دوم در نتیجه درآمد فزاینده نفتی میسر گشت که بخش عمده‌ای از این درآمد از طریق برنامه‌های اقتصادی، صرف بهره‌وری اقتصاد کشور شد. (آبراهامیان، ۱۳۸۳:۳۹۰) از برنامه اول تا برنامه سوم عمرانی پس از ارتباطات و مخابرات، فصل کشاورزی در درجه اول اهمیت قرار داشت و به همین دلیل در این برنامه‌ها بیشترین هزینه‌های برنامه از نظر بخش‌های تولیدی به بخش کشاورزی اختصاص یافت. (رزاقی، ۱۳۶۷: ۸۰) به عبارتی نخستین برنامه‌های توسعه در زیرساخت‌ها از جمله شبکه حمل و نقل، بخش کشاورزی، طرح‌های آبیاری و صنعت و معدن و منابع انسانی متمرکز شد. یکی از این برنامه‌ها ساخت سد عظیم دز دزفول بود. (آبراهامیان، ۱۳۸۳:۳۹۱) که باعث توسعه نیروی برق به چندین برابر شده و ناحیه تحت آبیاری آن تا سه میلیون هکتار گسترش یافت. دولت همچنین در ادامه این اقدامات با تشویق واردات تراکتور، داروهای دامی، کود شیمیایی و بذرها نمونه؛ کشاورزی را توسعه بخشید (عیسوی، ۱۳۶۹:۶۰۶).

در موافقتنامه‌ای که بین سازمان برنامه و شرکت آمریکایی عمران و منابع (Resources of Development & New York) منعقد گردید مقرر شد ایران بتواند از لحاظ فنی از خدمات کارمندان فنی هیأت‌های مختلف خارجی و بنگاه‌های خصوصی و مؤسسات تخصصی ملل متحد استفاده نماید. برای عملیات توسعه خوزستان کمیسیون هفت نفری بنام «کمیسیون موقت هفت نفری برای عمران منطقه خوزستان» با شرکت مرتضی قلی بیات مدیر عامل شرکت ملی نفت ایران، محمد علی مافی سناتور، ابوالقاسم نجم استاندار سابق خوزستان، محمود ناصری وزیر کشاورزی، ابراهیم مهدوی استاندار و رئیس سازمان سد کرخه، عبدالحمید بختیار و صادق بوشهری نمایندگان مجلس تشکیل شد. (CLAPP, 1957:14)

با تشکیل سازمان عمران خوزستان، برای بهره‌برداری هماهنگ از تمامی منابع منطقه، طرحی تهیه شده و پروژه‌هایی نظیر شبکه‌ای از سدها، شبکه توزیع برق، کارخانه تولید شکر و مجتمع پتروشیمی به اجرا درآمد (کاظمی، ۱۳۸۶: ۷۴). مهندس احمد آل‌یاسین مدیرعامل سازمان آب و برق خوزستان در سال ۱۳۵۶؛ در این مورد می‌گوید: «بانک جهانی قبول کرد که سرمایه احداث سد را تأمین بکند با این پیشنهاد که برای آبیاری اراضی خوزستان ابتدا یک طرح آزمایشی در ۲۲۰۰۰ هکتار انجام شود تا از نتایج آن تصمیم بگیرند که طرح را در سطح وسیعتری به مورد اجرا بگذارند. این طرح شامل احداث سدی بر روی رودخانه دز، احداث

شبکه برق منطقه‌ای، ایجاد و توسعه شبکه برق شهری، ایجاد و توسعه کشاورزی آبی در منطقه زیر سد، احیای صنعت نیشکر، برنامه تولید و استفاده از گاز طبیعی و ایجاد و توسعه برنامه‌های آموزشی جهت پیشرفت کشاورزی منطقه بود. این طرح کم کم تحت نظارت مدیران و کارشناسان ایرانی قرار گرفت و به سازمان آب و برق خوزستان که یک نهاد جدیدالتأسیس بود واگذار شد» (ساکما، ۷۲: ۱۳۸۴-۱۲۰۰۱۱۲، شماره بازیابی ۱۲۰۰۱۱۲-۴۰۵). در تاریخ ۹ فروردین ۱۳۳۵ (1956/29/march) قرارداد مربوط به استخدام شرکت عمران و منابع امضا شد. (ابتهاج، ۱۳۷۱: ۳۸۸/۱) و پس از آن کار احداث سد دز با اعطای وام هفتاد و پنج میلیون دلاری بانک جهانی آغاز و در اسفند ماه سال 1962/۱۳۴۱ ساختمان سد عظیم و بزرگی که یکی از افتخارات ملی قرن بیستم بود به پایان رسیده، افتتاح شده و نیروی برق آن در اردیبهشت سال 1963/۱۳۴۲ در دسترس بسیاری از مردم شهرستان‌های استان خوزستان قرار گرفت (مرحله اول مطالعات راه‌های فرعی استان خوزستان، ۱۳۴۲: ۳۲). عبدالرضا انصاری رئیس سازمان آب و برق خوزستان در سال ۱۳۴۰؛ در این مورد می‌گوید: «از برقی که از سد دز می‌گرفتند می‌توانستند تمام ایران را برق دهند و این برق باعث شد که کارخانه‌های زیادی در خوزستان راه‌اندازی شود» (ساکما، ۵۱: ۲۰۱۰، ۱۲۰۰۱۱۲-۴۸۸). همزمان با احداث سد، سازمان برنامه برای انجام پروژه آبیاری منطقه زیر سد، خوانین و زمینداران بزرگ دزفول از جمله مستوفی، حاجی شیخ، قطب، سهرابی، ظهیرالاسلام، طهماسبی و کمالی را برای مذاکره و مشارکت آنها در انجام طرح به تهران دعوت نموده و مدت دو ماه با رئیس و مدیران سازمان برنامه برای انجام مقدمات اجرای طرح جلسه تشکیل دادند. (تصویر شماره ۱)

احداث سد دز آب مورد نیاز کشاورزی دزفول و منطقه را به عنوان یکی از پایه‌های اساسی توسعه اقتصادی فراهم کرده (علی پوردزفولی، ۱۳۷۰: ۵۳)، تغییرات عمده‌ای از نظر تنوع و مقدار محصولات این منطقه بوجود آورده و بازده محصولات را ۲ الی ۳ برابر افزایش داد بطوریکه محصول گندم از ۶۷۵ کیلوگرم در هکتار به ۱۶۰۰ کیلوگرم، جو از ۷۳۵ کیلوگرم در هکتار به ۱۸۰۰ کیلوگرم و برنج از ۱۶۰۰ کیلوگرم به ۳۰۰۰ کیلوگرم در هکتار رسید (افشارسیستانی، ۱۳۶۶: ۲۳۱-۲۳۰). همچنین بواسطه ایجاد این سد برنامه‌های عمرانی از قبیل راه‌سازی و شهرسازی امکان پذیر شده و تحول مهمی را در اقتصاد منطقه بوجود آورد (مرحله اول مطالعات فرعی راه‌های استان خوزستان، ۱۳۴۲: ۳۷). قبل از احداث شبکه آبیاری دز، دو آبگیر در شرق و غرب رودخانه دز درست شده بود و آب هر کدام از این آبگیرها به نهرهایی سرازیر شده، زمین‌های کشاورزی را آبیاری می‌کرد. این نهرها متعلق به

مالکین بوده و برای زارع هیچ گونه حقی قائل نبودند. این سیستم سنتی ضمن اینکه زحمت و هزینه زیادی را به کشاورزان تحمیل می‌کرد، کارائی لازم را نیز نداشت (درکتانیان، ۳۰ مهر ۱۳۹۴: مصاحبه). با احداث سد دز و دو سد دیگر تنظیمی در محل علی‌کله و سد انحرافی در پایین پل قدیم دزفول و ایجاد صدها کیلومتر کانال‌های درجه ۱ و درجه ۲ تمام روستاها و قصبات دزفول را آبیاری شده و در حقیقت با افتتاح این پروژه، شبکه بزرگ آبیاری دوره ساسانیان بازسازی و بهسازی شد (سجادی، ۱۳۸۸: ۸۶). عوامل و شرایط مطلوب طبیعی در منطقه‌ای مثل دزفول و وجود هزاران هکتار زمین قابل کشاورزی در این منطقه در کنار ایجاد این سدها و کشاورزی مدرن، توسعه و گسترش شهر را به همراه داشت (علی پوردزفولی، ۱۳۷۰: ۸۴).

بعد از احداث سد دز برای بهبود کشاورزی منطقه، ابتدا اقدامات عمرانی در یک ناحیه ۲۲ هزار هکتاری که در جنوب شهر دزفول قرار داشته و شامل ۵۸ قریه بود انجام شده و پس از کسب تجربیات و تربیت کادر فنی مجهز و آشنا ساختن تعداد زیادی از مالکین و کشاورزان با روش‌های نوین کشاورزی عملیات عمرانی به سایر مناطق بسط داده شد (افتتاح شبکه آبیاری سد محمد رضا شاه پهلوی، ۱۳۴۲: ۶۱).

پروژه آزمایشی دز در ازدیاد انواع محصول و بالا بردن درآمد کشاورزان بسیار موفقیت آمیز بود (دورنمای اقتصادی ایران، ۱۳۴۷: ۲۱) لذا روحانی وزیر وقت آب و برق طی نامه‌ای به بانک جهانی اعلام کرد که با توجه به سیاست‌های کلان کشور نسبت به بهره‌برداری از منابع آبی و خاکی منطقه که بایستی منجر به ارتقاء سطح کیفی زندگی مردم منطقه شود به همین منظور دولت در نظر دارد اراضی اختصاص یافته به کشت و صنعت‌ها را به ۶۸۰۰۰ هکتار افزایش دهد. او طی این نامه از بانک جهانی درخواست کرد که وام مورد توافق، در مرحله دوم مورد بازنگری قرار گیرد. (ساکما، سند شماره ۲ و ۱)

۵. شرکت‌های کشت و صنعت دزفول

با سرمایه‌گذاری کلان دولت در ساختمان سدهای مخزنی و انحرافی و شبکه‌های آبیاری، این تفکر شکل گرفت که نظام بهره‌برداری دهقانی، با آگاهی تجربی، تکنیک سنتی و واحدهای کوچک قادر نخواهد بود حداکثر بهره‌برداری ممکن از آب و خاک را بنماید لذا سازمان آب و برق خوزستان به نمایندگی از طرف دولت به استناد ماده ۵۰ قانون ملی شدن آب‌ها و تبصره ماده ۷ قانون تقسیم و فروش املاک استیجاری، کمیسیونی به اسم کمیسیون

خرید اراضی زیر سد دز تشکیل داده، شروع به خرید این اراضی می‌نماید (ملک و علیمراد، ۱۳۶۵:۱۳۶). و بر این اساس ۶۸۰۰۰ هکتار از اراضی آبخور سد دز را از زارعین صاحب نسق خریداری و بتدریج بصورت اجاره ۳۰ ساله در اختیار شرکت‌های کشت و صنعت که سهامداران آنها ایرانی و خارجی بودند طبق قرارداد واگذار کرد. همچنین دولت متعهد شد که برای کم کردن آثار زیان‌بخش اجتماعی طرح برای ساکنین منطقه، ۷۰۰۰ واحد مسکونی و ۱۳ شهرک در نقاط مختلف اراضی منطقه بسازد که تا پایان سال ۱۳۵۶ (۱۹۷۷) فقط ۳ شهرک آن احداث شد (شهرستان دزفول، ۱۳۵۷: ۷-۶). مهندس آل‌یاسین در مورد خرید اراضی از زارعین صاحب نسق می‌گوید: «این اقدام از عوامل مؤثر ذهنیت منفی نسبت به شرکت‌های کشت و صنعت شد و نقش مهمی در لغو قراردادهای آنها بعد از انقلاب داشت و اجرای این قانون در اراضی آبخور سایر سدهای کشور را موقوف به وجود اراضی مازاد بر نسق کشاورزان کرد» (ساکما، ۱۲۰۰، ۱۱۲، ۱۶۸، ۱۳۸۴: ۴۰۵-۴۰۶). بنظر می‌رسد دلیل این ذهنیت منفی این بود که برنامه‌های پیش‌بینی شده در قانون برای آماده ساختن جامعه روستائی منطقه طرح برای مشارکت در یک جهش سریع اقتصادی و اجتماعی، همگام با برنامه‌های سریع طرح پیش‌نرفت (مهدوی و دیگران، ۲۲۰: ۱۳۴۳).

در راستای سیاست جلب سرمایه‌های خارجی در ایران ۵۰ شرکت کشت و صنعت ایجاد گردید که در دزفول شرکت‌های ذیل با مشارکت سرمایه آمریکا، هلند و انگلستان برای کشت و دامپروری تأسیس شد (ایوانف، ۲۳۵: ۱۳۵۶).

(جدول شماره ۱) مشخصات شرکت‌های کشت و صنعت دزفول (کرد، ۱۳۶۴: ۲۴)

نام شرکت کشت و صنعت	تاریخ شروع فعالیت	مساحت اراضی (به هکتار)	سهامداران
ایران - آمریکا	۱۹۶۸ (۱۳۴۷-۱۳۴۸)	۲۰۲۶۳	هاشم نراقی - سهامداران خصوصی ایرانی، بانک توسعه کشاورزی
ایران - کالیفرنیا	۱۹۷۰ (۱۳۴۹-۱۳۵۰)	۱۰۵۰۰	شرکت توسعه کشاورزی ترانس ورلد، بانک آمریکا، بانک توسعه کشاورزی، شرکت جان دیر، سهامدار خصوصی (ایرانی) سازمان آب و برق خوزستان
ایران - شلکات	۱۹۷۱ (۱۳۵۰-۱۳۵۱)	۱۵۷۹۶	شرکت شل، شرکت میشل کات، بانک توسعه کشاورزی، بانک عمران

بانک توسعه کشاورزی، کارخانه تصفیه شکراهواز، سازمان آب و برق خوزستان، شرکت بین المللی چاس، شرکت میتسول، شرکت هاواین اگرونومیک، شرکت دلموند وکتل	۱۶۶۹۰	۱۹۷۳ (۱۳۵۲-۱۳۵۳)	شرکت بین الملل
سهامدار خصوصی (ایرانی) اشرف پهلوی	۴۰۱۰	۱۹۷۳ (۱۳۵۲-۱۳۵۳)	شرکت گله

۶. اهداف تشکیل شرکت‌های کشت و صنعت

۱. حداکثر استفاده از منابع آب و اراضی کشاورزی
۲. بالا بردن سطح تولید محصولات مرغوب کشاورزی و دامی در کشور
۳. کاهش هزینه تولید
۴. افزایش میزان درآمد در واحد سطح
۵. تشکیل واحدهای بزرگ دامداری و پرواربندی جهت ازدیاد گوشت و تأمین مصارف عمومی
۶. منظور کردن کشت علوفه و کود سبز در تناوب زراعتی و حفظ حاصلخیزی خاک و تأمین غذای دام
۷. افزایش حاصلخیزی خاک از طریق استفاده از کود حیوانی و شیمیایی
۸. کاربرد حداکثری وسایل ماشینی در امر کشاورزی و دامداری و دانش نوین کشاورزی
۹. ایجاد صنایع مواد غذایی و تأمین غذای سالم جهت مصرف داخلی و در صورت امکان صدور آن و جلوگیری از ورود مواد غذایی
۱۰. ایجاد مراکز بهداشتی مجهز برای روستائیان (که بصورت کارگران زراعتی در واحدهای کشت و صنعت مشغول خواهند شد)
۱۱. تشویق سرمایه‌داران به سرمایه‌گذاری در زمینه کشت و صنعت
۱۲. آموزش و ترویج دانش نوین کشاورزی و مدیریت به کارگران، کارکنان فنی کشاورزی و سرمایه‌داران داخلی
۱۳. جلوگیری از اتلاف نیروی انسانی
۱۴. برگشت سرمایه مصروفه در ساختمان سد و تأسیسات آبیاری (سند شماره ۳ و ۴)

۷. علل اقتصادی شکل‌گیری شرکت‌های کشت و صنعت

از جمله عوامل مهم در سرمایه‌گذاری در حوزه کشاورزی، صنعت و تجارت در این منطقه شرایط مساعد آب و هوایی آن بود زیرا تاریخ کشت محصولات صیفی و سبزی محدود نبوده و در تمام فصول حتی پاییز و زمستان امکان پذیر بود و در این منطقه در یک قطعه زمین سه محصول مختلف را کاشت و برداشت می‌کردند که این خود یکی از عوامل مهم و مساعد برای ایجاد کشت و صنعت‌ها بوده است (کاظمی شرقی، ۱۳۵۸: ۲۹). همانطور که گفته شد هدف از ایجاد شرکت‌های کشت و صنعت، علاوه بر متمرکز کردن زمین‌های خرد شده در اثر اصلاحات ارضی، کاربرد گسترده‌ی ماشین‌آلات و استفاده از روش‌های نوین کشاورزی بود. (رزاقی، ۱۳۷۶: ۱۴۲) تأسیس این شرکت‌ها و اجرای سیستم شبکه‌های آبیاری گامی بود در جهت بالا بردن سطح زیر کشت و میزان تولید محصولات مختلف زراعی و باغی و بهبود دامداری و دامپروری در منطقه، کمالینکه از بدو احداث سد دز و تأسیس این نوع شرکت‌ها در استان خوزستان با تبدیل اراضی دیم به آبی و نیز تبدیل آبیاری سنتی به آبیاری با آب تنظیم شده، برداشت از اراضی محدوده‌ی فعالیت‌های شرکت‌های فوق به میزان قابل توجهی افزایش یافت بطوریکه تا سال ۱۳۵۴ (۱۹۵۷) این شرکت‌ها توانستند با بکاربردن روش‌های مکانیزه کشاورزی و روش‌های اصولی دامپروری به موفقیت‌های چشمگیری در جهت پیاده‌کردن طرح‌های زراعی و دامپروری (نقشه شماره ۱) نائل گردند (گزارش مختصری در مورد اقدامات سازمان آب و برق خوزستان در اجرای طرح‌های آبیاری و آبرسانی، ۱۳۵۴: ۵-۴). در این طرح مصرف کودشیمیایی بطور قابل ملاحظه‌ای رواج یافته، تعویض بذر گندم و جو و استفاده از ارقام جدید غلات در عملکرد به دو برابر ارقام بومی افزایش یافته و درآمد کل منطقه بر اثر استفاده از سیستم آبیاری جدید تا ۷۰٪ بیشتر شد. ضمن اینکه ۳۰٪ به سطح زیر کشت محصولات تابستانه نیز اضافه شد. در این اقدامات محصولات کشاورزی دو تا چهار برابر افزایش یافت (احمدی، ۱۳۴۳: ۳۸۶). نهادهای مدرن اقتصادی از جمله سازمان آب و برق خوزستان، بنگاه مستقل آبیاری و شرکت‌های کشت و صنعت، شرکت‌های سهامی زراعی و مرکز تحقیقات کشاورزی تأسیس شد و پس از بررسی و تحقیق، اقدام به ترویج کشت‌های سودآور نمودند. (درکتانیان، ۱۴ آذر ۱۳۹۳: مصاحبه با نجف هدایت) در این راستا هزارهکتار باغ مرکبات با رقم‌های متنوع خارجی احداث شد، چغندر زمستانی آوردند، ذرت و کشت علوفه‌ای رایج شد و برای اولین بار مارچوبه کاشتند (درکتانیان، ۲۷ فروردین ۱۳۹۴: مصاحبه). حسین محتشم نوری معاون سازمان آب و

برق خوزستان در سال ۱۳۴۳؛ در این مورد می‌گوید: «در آن اواخری که من آنجا بودم از هر قطعه زمین سه بار برداشت می‌کردیم، کشت توت‌فرنگی رواج یافت و چون پیش‌رس بود و قبل از عید به بازار تهران فرستاده می‌شد، با مبلغ قابل توجهی به فروش می‌رفت، همچنین زنبورداری توسعه پیدا کرد و غسل برسیم از زنبورهایی که از گل شبدر برسیم تغذیه می‌کردند تولید شد» (ساکما، ۱۳۹۲: ۱۰، ۱۱۲-۱۲۰۰-۲۱۹).

شرکت‌های کشت و صنعت یکی از چهار نظام بهره‌برداری کشاورزی در خوزستان بودند. در این نظام بهره‌برداری، دولت اراضی کوچک را درهم ادغام نموده و شرکت‌های کشت و صنعت را تشکیل داد. این شرکت‌ها توسط سرمایه‌گذاری خارجی و بخش خصوصی و به اتکای سرمایه‌گذاری کافی، مدیریت صحیح و استفاده از تکنولوژی جدید، بذر اصلاح شده، سموم دفع آفات و تربیت نیروی ماهر؛ بهره‌برداری از اراضی مذکور را به نحوی که متناسب با سرمایه‌گذاری‌های زیربنایی دولت باشد، آغاز نموده و هدف از ایجاد این شرکت‌ها، سودآوری در کشاورزی‌های وسیع و مدرن، دستیابی به بازارهای بزرگ و مطمئن متضمن استفاده از صنایع تبدیل‌و بسته‌بندی محصولات بود. (نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی استان خوزستان، ۱۳۶۲: ۹-۷) و به علت اهمیت صنایع وابسته به کشاورزی و مجاورت دزفول با این مراکز، شاغلین بخش صنایع مختلف بخصوص صنایع وابسته به کشاورزی ۴۹٪ افزایش پیدا کردند. در حوزه بازرگانی و خدمات، تأسیس پایگاه هوایی دزفول و افتتاح رسمی آن در سال ۱۳۴۰، همچنین تأسیس پادگان نیروی زمینی ارتش و افزایش تقاضا برای کالاها و خدمات مصرفی باعث رشد بازرگانی و خدمات شده، شهر دزفول به مرکز تولید و پخش کالا در منطقه تبدیل شد. (طرح جامع شهر دزفول، ۱۳۵۳، ۱۲۲/۲-۱۲۰)

غلامرضا درکتایان و دیگران ۱۰۳

جدول شماره ۲: سطح زیر کشت (هکتار) و میزان تولیدات (تن) شرکت های کشت و صنعت در طول سالهای مختلف

جمع کل تولیدات	سال ۱۳۵۳		سال ۱۳۵۲		سال ۱۳۵۱		سال ۱۳۵۰		سال ۱۳۴۹		
	تولیدات	سطح	تولیدات	سطح	تولیدات	سطح	تولیدات	سطح	تولیدات	سطح	
۲۷۴۰۱۷	۱۰۷۲۲۳	۸۱۲۳	۸۳۹۵۲	۶۳۶۰	۳۳۸۰۵	۲۶۵۱	۳۹۰۸۵	۲۹۶۱	۹۹۵۲	۷۵۴	ایران کالیفرنیا
۴۵۲۰۸۲	۱۱۰۱۴۲	۷۸۰۶	۱۲۰۸۹۴	۸۵۶۸	۱۰۱۴۶۵	۷۱۹۱	۸۷۵۹۴	۶۲۰۸	۳۱۹۸۷	۲۲۶۱	ایران آمریکا
۵۶۱۰۷	۲۴۳۹۴	۴۷۴۶	۱۸۲۲۱	۳۵۴۵	۱۱۹۳۵	۲۳۲۲	۱۵۵۷	۳۰۳	-	-	ایران شلکات
۳۱۶۴۸۹	۱۷۵۱۹۲	۵۸۰۳	۶۳۷۶۵	۲۸۸۸	-	-	-	-	-	-	بین المللی ایران
۱۲۰۰	۱۲۰۰	۱۱۰۱	-	-	-	-	-	-	-	-	گله
۱۰۹۹۸۹۵	جمع کل تولیدات کشاورزی										

(نظام های بهره برداری کشاورزی استان خوزستان، ۱۳۶۲: ۱۴)

۸. آثار اجتماعی اجرای طرح های کشت و صنعت

ناحیه طرح شامل شهر دزفول، اندیمشک و ۱۵۹ دهکده روستائی است. جمعیت این ناحیه طبق برآورد سال ۱۹۵۸ (۱۳۳۷) در حدود ۱۳۰۰۰۰ نفر است که از این جمعیت ۸۰۰۰۰ نفر در دزفول و اندیمشک سکونت دارند. سطح زندگی پایین و درآمد خالص متوسط سالیانه یک خانواده زارع ۱۸۰۰۰ ریال برآورد شده است. در دهات خانه ها باخشت ساخته شده و بجز چند دهکده که دبستان و حمام دارند، وسایل و مراکز رفاه و آموزش در این ناحیه وجود ندارد. (Plan for Unified Development of the Natural Resources of Khuzestan Region, 1959, annex D: 4-5) مهندس آل یاسین در مورد دزفول پیش از برنامه های عمران منطقه ای می نویسد: «اکثر مردم دزفول تراخمی و بیمار بودند و به غیر از خوانین و ملاکین که از زندگی اعیانی نسبی برخوردار بودند عموم مردم در فقر و مذلت و بیماری زندگی می کردند اما چند سال بعد با آمدن برق و نیروی تازه نفس تحصیل کرده و تغییر سطح زندگی، دزفول دگرگون شد. وجود اطباء متعدد، افزایش مراکز خدمات درمانی و بهداشتی، آب آشامیدنی، آب لوله کشی، برق فراوان و اشتغال اکثر اهالی دزفول در شبکه آبیاری و یا در تأسیسات سازمان آب و برق خوزستان، وضعیت شهر را متحول کرد.» (ساکما، ۱۳۸۴: ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸-۱۲۰، ۱۲۰۵-۴۰۵) سال های پس از ۱۳۴۵، سال های تغییرات گسترده در ساختار شهر

دزفول بود (سروش، ۱۳۸۴: ۱۰۱). دولت با اقدامات عمرانی به گسترش نهادهای دولتی و مؤسسات اجتماعی و اقتصادی جدید دست زد تا به عنوان ابزار تأمین اهداف سیاسی-اقتصادی خود و زمینه‌سازی دگرگونی ساختار اجتماعی به کار بسته شود. در پی گسترش شهر، حصار آن بطور کامل از بین رفت و با ایجاد خیابان‌های جدید واحداث پل جدید، شهر در جهت رسیدن به سیما و هویتی نوین گام برداشت (تابان و پورجعفر، ۱۳۸۷: ۳۴).

پیشرفت‌های بوجودآمده تغییرات عمیق و بادوامی برای ساکنان منطقه طرح آبیاری دز فراهم نموده بود. فرزندان روستائیان در شهرک‌های احداث شده مجال تحصیل پیدا کرده و تعداد مدارس آنها از دو مدرسه در سال ۱۹۶۱ به ۳۱ مدرسه با ۹۰۰ دانش‌آموز پسر و ۷۱ دانش‌آموز دختر در سال ۱۹۶۶ افزایش یافت. با ایجاد راه و جاده سازی در محدوده طرح، توانائی منطقه برای عرضه محصولات در دزفول و سراسر خوزستان و حتی تهران افزایش یافته بطوریکه با حداکثر یک ساعت رانندگی از هر نقطه طرح خود را به شهر دزفول می‌رساندند. (Salmanzadeh, 1980: 43) همانطور که ذکر شد شهرک کارگری برای ساکنان محدوده طرح ساخته شد و به هر خانوار ۷۵۰ مترمربع زمین با زیربنای ۳۶ متر تحویل گردید، مدرسه و درمانگاه برای آنها احداث شد، آب آشامیدنی برای منازل لوله کشی شد، خیابان‌های اصلی شهرک‌ها آسفالت و بقیه خیابان‌ها شن‌ریزی گردید (ساکما، ۱۱۱/۸۷۴-۲۲۰). درخصوص اشتغال ساکنان این شهرک‌ها نیز مطابق آمار اداره کشاورزی دزفول از مجموع ۱۶۲ نفر کارگر موجود در منطقه طرح ۳۵۶۰ نفر در شرکت‌های کشت و صنعت، مرکز تحقیقات کشاورزی صفی آباد و همچنین سازمان آب و برق خوزستان مشغول شده و ۶۰۲ نفر باقی مانده نیز از کار افتاده یا خانواده‌های بی سرپرست بودند که به آنها نیز از بودجه مخصوصی مزد می‌دادند. (کاظمی شرقی، ۱۳۵۸: ۳۱)

اگر به قبل از تأسیس شرکت‌های کشت و صنعت در خوزستان برگردیم، ابتدایی بودن روش‌های تولید در این استان از آمار مربوط به نوع نیروی مصرف در کار زراعی بخوبی هویدا می‌گردد. در سال ۱۳۳۹ (۱۹۶۰) در حدود ۸۵٪ از بهره‌برداران فقط از نیروی حیوانی برای کار زراعی خود استفاده می‌کردند در صورتی که کمتر از ۱٪ از ماشین‌آلات کشاورزی، ۲٪ از نیروی حیوانی و ماشینی و ۱۲٪ صرفاً از نیروی انسانی استفاده می‌کردند. همچنین ۵۳٪ از بهره‌برداران از نیم تا کمتر از ۵ هکتار زمین داشتند که تنها ۲٪ از زمین‌ها را شامل می‌شد حال آنکه ۱۹٪ آنان از ۱۰ تا ۱۰۰ هکتار زمین داشته و در واقع ۴۸٪ از زمین‌ها را تحت اختیار داشتند. در نتیجه بزرگترین طبقه روستائیان بهره‌بردارانی بودند که وسعت زمین‌های آنان کمتر از ۵ هکتار بود که این مقدار زمین در منطقه حداقل در آن زمان

نمی‌توانست حد مطلوبی برای بهبود وضع اقتصادی دهقانان باشد (مهدوی و دیگران، ۱۹۱:۱۳۴۳ و ۱۸۹). حاج علی نوری راننده سازمان آب و برق خوزستان در آن زمان در ارتباط با وضع کشاورزان می‌گوید: «اکثر روستائیان و کشاورزان حتی لنگ دور کمرشان وصله داشت و توانایی خرید لنگ نو نداشتند اما بعد از اصلاحات ارضی و کشاورزی نوین که با طرح عمران منطقه‌ای در دزفول آغاز شد وضع کشاورزان بهبود پیدا کرده و توان خرید وسایل زندگی و لوازم کشاورزی را پیدا کردند». (پورموسوی، ۱۵ شهریور ۱۳۹۴: مصاحبه) در این سال‌ها احداث سد دز و ایجاد کشت و صنعت‌ها و نصب هزاران تلمبه آب‌کشی در طول و طرفین رودخانه دز، برداشت محصولات مختلف مخصوصاً صیفی که علاوه بر استان به مرکز و خارج کشور صادر می‌شد را افزایش داده و از طرفی، کشت نیشکر باعث کمبود کارگر کشاورزی و مهاجرت از نقاط مختلف کشور به این مناطق شد. (گزارش مختصری در مورد اقدامات سازمان آب و برق خوزستان در اجرای طرح‌های آبیاری و آبرسانی، ۱۳۵۴: ۲۹) با افزایش رشد جمعیت چه بصورت طبیعی و چه مهاجرپذیری (از نوع مهاجرت از سایر استان‌ها برای انجام کار در امور کشاورزی و ساختمانی)، شهر دزفول توسعه پیدا کرده و نمود فضایی آن بصورت گسترش کالبدی تجلی پیدا کرد (گل شکوه، ۱۳۸۷: ۷۸). (نقشه شماره ۲ و شماره ۳ نقشه‌های هوایی شهر دزفول در سال‌های ۱۳۵۱ و ۱۳۴۲ است که بیانگر رشد فضایی و کالبدی شهر در اثر توسعه اقتصادی در فاصله این سال‌ها می‌باشد. توسعه فضایی شهر به طرف غرب رودخانه با احداث پل جدید و خیابان جدید سیمتری در مرکز شهر در نقشه شماره ۳ کاملاً نمایان است).

جدول شماره ۳ تحولات جمعیتی شهرستان دزفول طی سال‌های ۱۳۳۵-۱۳۵۵

سال	جمعیت شهرستان	جمعیت شهری	نرخ رشد جمعیت نسبت به دوره قبل	
			شهرستان	شهر
۱۳۳۵	۱۳۶۸۲	۵۴۱۴۱	-	-
۱۳۴۵	۱۵۹۳۰۸	۸۴۴۹۹	۱/۵۴	۴/۹۵
۱۳۵۵	۲۰۷۵۱۳	۱۲۱۲۵۱	۲/۶۸	۳/۶۸

(پورفاطمی، ۱۳۷۲: ۲۳)

بررسی جمعیت شهر دزفول طی این سال‌ها در راستای آزمون فرضیه‌ای است که معتقد به اثرگذاری شرایط نوین اقتصادی-اجتماعی است.

۹. دستاوردهای طرح عمران خوزستان

طرح عمران منطقه‌ای خوزستان (دزفول) دستاوردهایی برای منطقه وکشورداشت که عبارتند از:

۱. این طرح مردم خوزستان را به زندگی امیدوار کرد.
۲. باعث ایجاد فعالیتهای جدید و بالارفتن درآمد مردم در اثر ایجاد مشاغل جدید شد.
۳. باعث تولید محصولات جدید و ایجاد درآمدهای جدید برای مردم از جمله نیشکروصنایع جانبی آن و انواع دیگر محصولات کشاورزی و همچنین احداث کارخانه‌های صنعتی در اثر وجود برق ارزان در استان شد.
۴. در اثر احداث راه، وجود آب فراوان و منظم، زمین زراعتی خوب، کارگر متخصص و برق ارزان، خوزستان به یکی از بهترین نقاط کشور از نظر صنعت و کشاورزی تبدیل شده و همین امر باعث هجوم سرمایه‌های زیاد و مشاغل جدید برای مردم شد.
۵. این طرح‌ها برای سایر نقاط کشور به عنوان محلی برای فراگیری تجربیات لازم از نظر اجرای برنامه‌های عمران منطقه‌ای می‌باشد و این استان به مرکز کارآموزی مهمی برای مجریان طرح‌های سایر استان‌ها بخصوص در زمینه آب و برق و کشاورزی و آبیاری و غیره تبدیل شد.
۶. ایجاد روحیه امید در مردم کشور وقتی که می‌بینند چه کارهای وسیع و دامنه‌داری برای رفاه و سعادت مردم در دست اقدام است و این حس را در مردم ایجاد می‌کند که انجام بزرگترین کارها در مملکت امکان پذیر است (انصاری، ۱۳۴۱: ۷۱۵-۷۱۴).
۷. انجام خدمات آموزشی و بهداشتی توسط پزشکان سیار سازمان آب و برق خوزستان در روستاها. این سازمان بیماران را درمان کرده و با کمک مردم محل چندین حمام بهداشتی بنا نموده و در زمینه اقدامات آموزشی نیز با تاسیس ۳۷ دبستان چهار کلاسه، ۱۲۰۰ نوآموز مشغول تحصیل شدند.
۸. با کوشش ثمربخش مسئولان طرح آبیاری دزفول و مهندسان کشاورزی، سطح درآمد کشاورزان نسبت به گذشته به چند برابر افزایش یافته و برای کشاورزان

منطقه امکان زندگی مرفه‌تر و بهتر میسر شد. (نقش سد محمدرضا شاه پهلوی در توسعه کشاورزی، ۱۳۴۶:۲۴۱)

۹. شرکت‌های کشت و صنعت و نظام‌های مدرن بهره‌برداری کشاورزی در خوزستان و دزفول در تربیت و پرورش استعداد‌های مدیریتی در بخش کشاورزی بسیار موفق عمل کردند تا جائیکه مدیران کشاورزی بعد از انقلاب اسلامی همان کارشناسان شرکت‌های کشت و صنعت بودند که بعد از انقلاب با خروج مدیران و مهندسان خارجی، در عرصه مدیریت کشاورزی درخشیدند. (درکتایان، ۱۴ آذر ۱۳۹۳: مصاحبه با سید عزیز نبوی)

۱۰. طرح عمران منطقه‌ای خوزستان به عنوان نماد پیشرفت و نوسازی ملی بود که با اجرای آن فناوری‌های جدیدی وارد صحنه اقتصادی مملکت شد و نهادهای مدیریتی و تخصصی مسئول این طرح جایگاه مهمی در صحنه مدیریت و تصمیم‌گیری پیدا کردند. این نهادها کادرهای مجرب تحویل دادند که به موقع جذب دیگر ارگان‌های حکومتی - مدیریتی شده و الگوهای رفتاری - فکری نهاد مادر را به دیگر نهادها منتقل کردند (احسانی، ۱۳۸۸: ۱۵۴).

۱۰. نتیجه‌گیری

طرح عمران منطقه‌ای مهمترین آزمون عمرانی خوزستان بود که سازمان آب و برق خوزستان، سد دز، شبکه آبیاری دز و طرح نیشکر هفت‌تپه، زاده این تجربه تاریخی می‌باشند. تجربه تاریخی است به این لحاظ که فکر احیا و عمران خوزستان که این منطقه را بار دیگر به عظمت سابق خود برگرداند، کاملاً ایرانی بود.

سازمان برنامه و بودجه با همکاری شرکت آمریکایی « طرح و توسعه » و همکاری بانک جهانی بزرگترین طرح عمرانی ایران را در دزفول و بر روی رودخانه دز آغاز کرد. این طرح عظیم هم در کشاورزی و هم در تولید انرژی و هم در نظام اداری کشور انقلابی ایجاد نمود و کماکان پس از گذشت سال‌ها هنوز به عنوان الگوی عمران منطقه‌ای در ایران باقی مانده است.

این تجربه عظیم بر مسائلی چون شیوه‌های تولید، نظام‌های بهره‌برداری، اشکال مالکیت، انباشت سرمایه جهانی، الگوسازی برای عمران، روابط قدرت میان دولت و جامعه محلی تأثیر بنیادین داشت. از دستاوردهای دیگر این طرح علاوه بر افزایش چند برابری

محصولات کشاورزی، رواج کشت‌های جدید، تولید انرژی، احداث راه، احداث مدرسه، بهبود وضع بهداشت و توسعه فضایی - کالبدی شهر دزفول؛ نهادسازی و ایجاد نهادهای اقتصادی جدید در ایران و تربیت کادرهای مجرب در حوزه اقتصاد کشاورزی بود. در آخرین توسعه شهر دزفول به عنوان قطب کشاورزی کشور مطرح شد.

کتاب‌نامه

- آبراهامیان، پرواند (۱۳۸۳). *ایران بین دو انقلاب*، مترجم کاظم فیروزمند و دیگران، چ هشتم، تهران: نشر مرکز
- ابتهاج، ابوالحسن (۱۳۷۱). *خاطرات ابوالحسن ابتهاج*. ج ۱، تهران: علمی.
- احسانی، کاوه (۱۳۸۸). «تبارشناسی طرح‌های بزرگ عمرانی در ایران معاصر»، گفتگو، سال هفدهم، ش ۵۴، صص ۱۳۲-۱۱۳.
- احمدی، احمدعلی (۱۳۴۳). *دورنمای رستاخیز خوزستان «مهر»*، شماره ۱۰۷، صص ۳۸۸-۳۸۱
- افتتاح شبکه آبیاری سد محمد رضا پهلوی، (۱۳۴۲) بورس، دوره اول، سال اول، شماره ۶۱، ص ۷.
- افشارسیستانی، ایرج (۱۳۶۶). *نگاهی به خوزستان*. تهران: هنر
- انصاری، عبدالرضا (۱۳۴۱). «طرح عمران خوزستان و نتایج آن برای اقتصاد کشور»، بانک مرکزی ایران، سال دوم، شماره ۱۸، صص ۷۱۵-۷۱۰
- ایوانف، میخائیل سرگه یویچ (۱۳۵۶). *تاریخ نوین ایران*، مترجم، احسان طبری، تهران: بی نا پورفاطمی، مجید (۱۳۷۲). *اوضاع اقتصادی و اجتماعی استان خوزستان شهرستان دزفول*، اهواز: دفتر برنامه و بودجه استان خوزستان، مرکز انفورماتیک و مطالعات توسعه.
- تابان، محسن و محمدرضا پورجعفر (۱۳۸۷). «بازشناسی عوامل هویتی بافت تاریخی دزفول و کاربرد آنها در توسعه شهر»، مدیریت شهری، سال هفتم، شماره ۲۲، صص ۴۲-۲۳.
- «دورنمای اقتصادی ایران» (۱۳۴۷). بورس، دوره اول، سال ششم، شماره ۵۸، صص ۲۲-۲۱
- رزاقی، ابراهیم (۱۳۷۶). *آشنایی با اقتصاد ایران*، تهران: نشر نی.
- روشه، گی (۱۳۹۰). *تغییرات اجتماعی*، مترجم منصور وثوقی، چ بیست و دوم، تهران: نشر نی
- سجادی، سید محمود (۱۳۸۸). «دزفول دیرینه شهری بنیاد شده بر فرهنگ»، فرهنگ مردم، سال هشتم، بهار و تابستان، صص ۷۹-۸۸.
- سروش، مهرانوش (۱۳۸۴). *باززنده‌سازی عرصه‌های تاریخی شهر طراحی و احیای محله مسجد جامع دزفول*، دانشگاه تهران، پایان نامه کارشناسی ارشد معماری، دانشکده هنرهای زیبا، استادارهنما دکتر عیسی حجت.
- شهرستان دزفول (۱۳۵۷)، اهواز: دفتر برنامه و بودجه استان خوزستان.
- صرافی، مظفر (۱۳۷۷). *مبانی برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای*، تهران: سازمان برنامه و بودجه.
- طرح جامع شهر دزفول (۱۳۵۳). جلد ۲، اهواز: دفتر برنامه و بودجه استان خوزستان، گروه مشاوران داز.

غلامرضا درکتایان و دیگران ۱۰۹

علی پوردزفولی، حمید (۱۳۷۰). نقش عوامل طبیعی در استقرار و گسترش شهرستان دزفول، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، دانشکده علوم انسانی، رشته جغرافیای طبیعی، استاد راهنما دکتر محمد تقی رهنمایی. عیسوی، چالرز (۱۳۶۹). تاریخ اقتصادی ایران، مترجم یعقوب آژند، چ دوم، تهران: گستره کاظمی، منصوره (۱۳۸۶). «مروری اجمالی بر سایر تحولات آمایش سرزمین ایران»، مجله اقتصادی، سال دوازدهم شماره های ۶۸-۶۷، صص ۷۱-۸۰

کاظمی شرقی، جلیل (۱۳۵۸). اثرات اقتصادی و اجتماعی طرح های کشت و صنعت خوزستان، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، رشته جغرافیای اقتصادی، استاد راهنما دکتر دره میرحیدر.

کرد، عبدالرضا (۱۳۶۴). گزارشی از شرکت های کشت و صنعت منطقه دزفول، اهواز: سازمان آب و برق خوزستان واحد آب.

گزارش مختصری در مورد اقدامات سازمان آب و برق خوزستان در اجرای طرح های آبیاری و آبرسانی (۱۳۵۴)، اهواز: دفتر برنامه و بودجه استان خوزستان.

گل شکوه، الهام (۱۳۸۷). تحلیل توسعه فضایی کالبدی شهر دزفول (۱۵-۱۳۴۵)، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور تهران، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی، گروه جغرافیا، استاد راهنما دکتر محمد تقی رهنمایی.

مرحله اول مطالعات راه های فرعی استان خوزستان (۱۳۵۴)، اهواز، دفتر برنامه و بودجه استان خوزستان. ملک، حسین و محمود علیمراد (۱۳۶۵). «گزارش سفر خوزستان مطالعه نظام های سنتی، شرکت های سهامی زراعی و کشت و صنعت ها»، تهران مرکز تحقیقات روستایی و اقتصاد کشاورزی، نشریه شماره ۳. مهدوی، حسین و دیگران (۱۳۴۳). «بررسی مسائل اقتصاد روستایی خوزستان»، تحقیقات اقتصادی، سال چهارم، شماره های ۹ و ۱۰، صص ۲۵۵-۱۸۶.

«نقش سدمحمد رضا شاه پهلوی در توسعه کشاورزی» (۱۳۴۶)، بورس، دوره اول، سال پنجم، شماره ۴۴، ص ۲۴۱. نظام های بهره برداری کشاورزی استان خوزستان (۱۳۶۲)، اهواز: سازمان برنامه و بودجه استان خوزستان.

Clapp, G.R (1957). "A TVA for the Khuzestan Regain" *Middle East Journal*/ 11(1), 1-110.

Plan for Unified Development of the Natural Resources of Khuzestan Region (1959), Development & Resources of New York.

PurMosavi, S. Nader (2011). *A Critical Analysis of Urban Renewal Policies in Iran, 1286-1400AH/1907-2020AD*, Sheffield University Publication.

Salmanzadeh, Cyrus (1980). *Agricultural Change and Rural Society in Southern Iran*, Published by Middle East and North African Press Ltd, Cambridge England

The Khuzestan Regional Development Program (1960), Khuzestan Development Service, p42.

مصاحبه‌ها

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (۱۳۸۴) مصاحبه با/احمد آل یاسین، مدیرعامل سابق سازمان آب و برق خوزستان، تهران. ساکما: شماره بازبایی ۱۲۰۰۱۱۲-۴۰۵.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (۲۰۱۰)، مصاحبه با عبدالرضا انصاری، رئیس سابق سازمان آب و برق خوزستان، پروژه ملی تاریخ شفاهی و تصویری ایران، پاریس، شماره بازبایی ۱۲۰۰۱۱۲-۴۸۸.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (۱۳۹۰)، مصاحبه با حسین محتشم‌نوری، معاون سابق سازمان آب و برق خوزستان، تهران، شماره بازبایی ۲۰۰۱۱۲-۲۱۹.

درکتانیا، غلامرضا (۲۷ فروردین ۱۳۹۴). مصاحبه با/احمد شاکرزاده، رئیس سابق مرکز تحقیقات کشاورزی صفی آباد، دزفول.

درکتانیا، غلامرضا (۱۴ آذر ۱۳۹۳). مصاحبه با سیدعزیزنبوی، مدیرعامل سابق شرکت کشت و صنعت شهید بهشتی، دزفول.

درکتانیا، غلامرضا (۱۴ آذر ۱۳۹۳). مصاحبه با نجف هدایت، پژوهشگر دانشگاه کرن فیلد انگلستان، دزفول.

درکتانیا، غلامرضا (۳۰ مهر ۱۳۹۴). مصاحبه با عزیزاله کلاترینان، رئیس سابق شبکه آبیاری دزفول، دزفول.

پورموسوی، نادر (۱۵ شهریور ۱۳۹۴). مصاحبه با حاج علی نوروزی، راننده بازنشسته سازمان آب و برق خوزستان، دزفول.

اسناد، تصاویر و نقشه‌ها:

سند شماره ۱ و ۲، ساکما، پرونده شماره ۳ و ۴/۸۸۷۴-۲۲۰.

سند شماره ۳ و ۴، ساکما، پرونده شماره ۳۳۰ و ۲۲۹/۸۸۷۴-۲۲۰.

تصویر شماره ۱ برگرفته از:

The Khuzestan Regional Development Program (1960), Khuzestan Development Service, p42.

نقشه شماره ابرگرفته از «طرح مقدماتی توسعه کشت اکالیپتوس در اراضی آبخور سد محمدرضا شاه پهلوی» (۱۳۵۴). وزارت نیرو، شرکت سهامی آب و برق خوزستان، قسمت آبیاری دز، صفی آباد.

نقشه شماره ۲، عکس هوایی از شهر دزفول، سال ۱۳۴۲، برگرفته از:

PurMosavi, S.Nader (2011). A Critical Analysis of Urban Renewal Policies in Iran, 1286-1400AH/1907-2020AD, Sheffield University Publication, P272.

نقشه شماره ۳، عکس هوایی از شهر دزفول، سال ۱۳۵۱، برگرفته از:

PurMosavi, S.Nader (2011) A Critical Analysis of Urban Renewal Policies in Iran, 1286-1400AH/1907-2020AD, Sheffield University Publication, P273.

نقشه شماره ۲

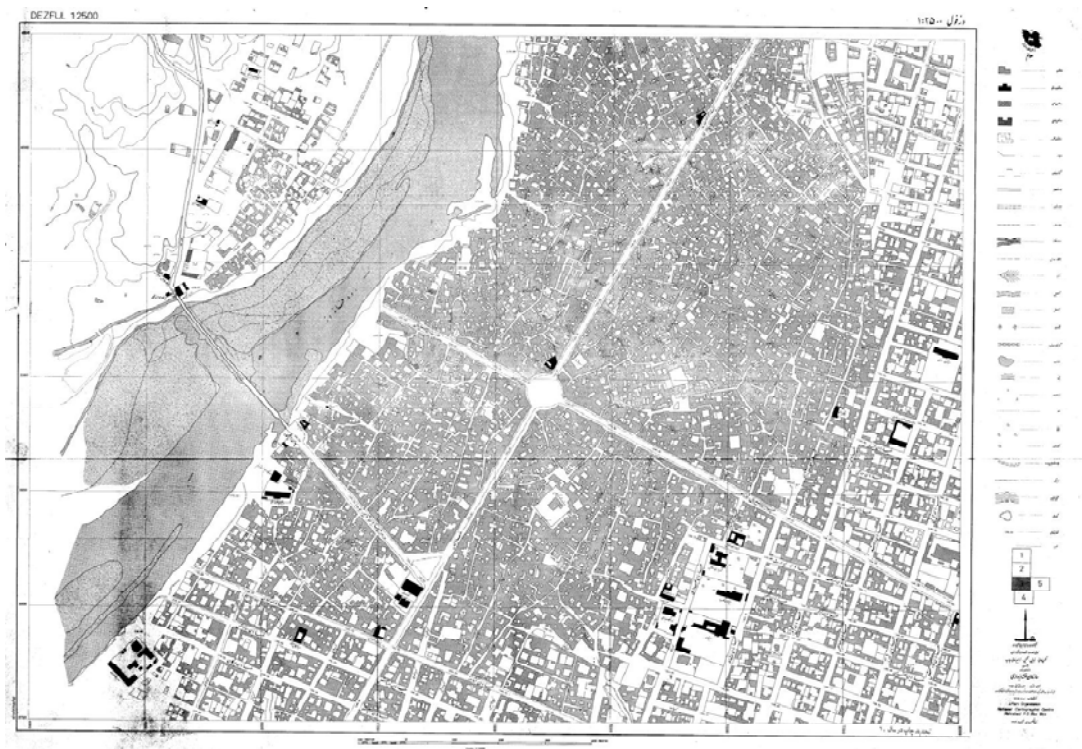
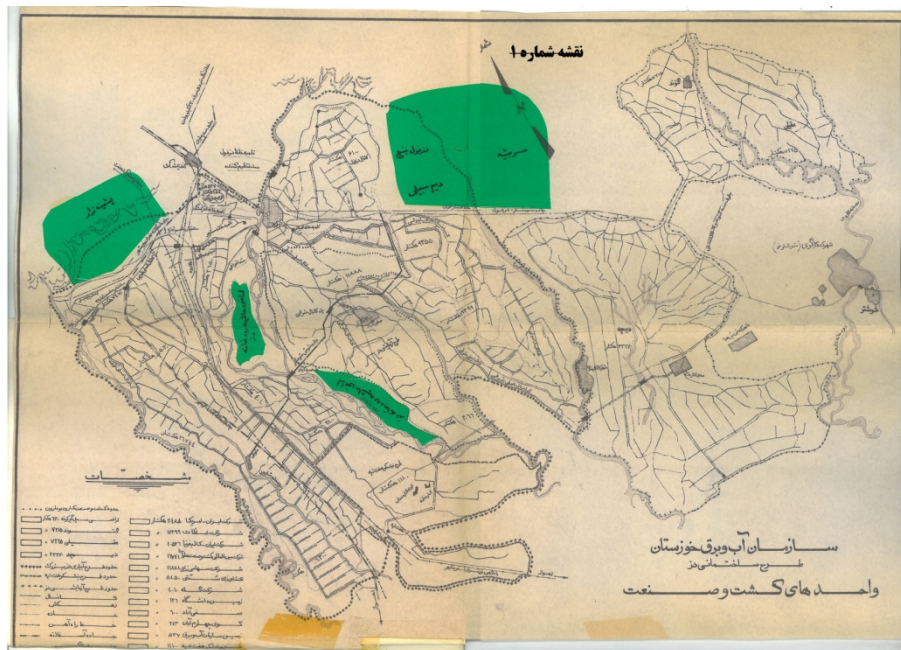

Fig 13.7: The Map drawn by the Plan Organization, National Cartographic Centre, Mehr-Abad, Tehran in October 1342 AH/1963 AD, under supervision of Iran's Survey and Mapping Organization. Scale 1:2500. It shows the situation of the city following the execution of the second phase of urban renewal programmes; 1945–2003 AD and the development of thoroughfares over the urban corridors.

Fig 13.8: An aerial view with serial No.: 75.743 from the city taken in 1351 AH/1972 AD. This shows the situation of the city following the execution of the

second phase of urban renewal programmes; 1945–2003 AD and the development of thoroughfares over the urban corridors. (Source: Iran's Aviation Organization).

سند شماره ۴

شماره صفحه ۶

دنباله گزارش توجیهی (فرم شماره ۱)

شماره طبقه بندی طرح :		
طرح	بند	صل
عنوان طرح : خرید اراضی قابل شرب سد محمد رضا شاه پهلوی		
دستگاه اجرایی : سازمان آب و برق خوزستان		

۱۲ - آموزش و ترویج دانش‌مهندسی کشاورزی و مدیریت بکارگران - کارکنان فنی کشاورزی و سرمایه داران داخلی

۱۳ - جلوگیری از اتلاف نیروی انسانی

۱۴ - برگشت سرمایه صرفه در ساختمان سد و تأسیسات آبیاری

انداماتی که جهت اجرای طرح باید مورد توجه و اقدام قرار گیرد بشود زیر خلاصه میگردد :-

الف - نقشه برداری برای تعیین مساحت زمین تحت کشت و آبیاری و اراضی قابل عمران در هر روستا و تشخیص حقوق مصرفین و کشاورزان و تعیین مساحت نسق زراعتی هر یک از کشاورزان به هکتار و تهیه آمار جدید از کشاورزانی که در تاریخ اجرای طرح روی اراضی کسار میکنند به منظور پرداخت حق زارعان

ب - صاحب و تعیین کیفیت و مشخصات و مالکیت امیانیها ام از ساختمانهای مسکونی - اصطبل - بهار بند ها - آذوقه ها - انبارها - و اماکن عمومی - باغات - بچه زارها و فیسره در هر روستا و نسبت به هر یک مالکین امیانیها

ج - تعیین بهای مادل اراضی مزروعی (دیمی و آبی) و اراضی باغی قابل عمران و باغی غیر قابل عمران و مراتع محدود و روستاها و امیانیها از طریق انتخاب کارشناسان رسمی با توجه به ضوابط قانونی مقرر در ماده ۵۰ قانون آب و نحوه طی شدن آن و تشخیص حقوق زارعتی کشاورزان جهت اجرای مواد ۵ و ۶ قانون طرز تقسیم و تملك اراضی مورد نیاز سد فرخناز پهلوی (لبنان)

د - تنظیم اسناد معامله و تصرف و تحویل آنها به سازمان آب و برق خوزستان به منظور تکمیل تأسیسات آبرسانی و آماده کردن اراضی جهت اجاره به سرمایه گذاران دوره طرح شامل چهار ماه آخیر سال ۱۳۴۷ خواهد بود

هزینه کل اجرای طرح مبلغ - / ۱۰۲,۶۶۲,۵۷۰ ریال میباشد که صورت ریز آن جداگانه تهیه صورت میگردد و تصویب آن مورد تناقض است

دستگاه اجرایی

سازمان بر نامه

سند شماره ۴

شماره طبقه بندی طرح:	بند	نوع
عنوان طرح خرید اراضی قابل شرب سد محمدرشاه پهلوی		
دستگاه اجرایی سازمان آب و برق خوزستان		

فرم شماره ۱

گزارش فنی

صفحه ۱

تذکار : گزارش توجیهی باید تحت عناوین ذیل تهیه شود :

- ۱- سابقه طرح
- ۲- هدف های کمی و کیفی و نتایج و فواید حاصل از اجرای طرح
- ۳- مشخصات و اطلاعات فنی طرح شامل اطلاعات درباره عناصر و اجزاء طرح
- ۴- توضیحات مربوط به دوره بهره برداری طرح (با ذکر هزینه و منبع تأمین آن)
- ۵- برآورد هزینه طرح در دوران برنامه
- ۶- قوانین و مقررات و قراردادهای مربوطه
- ۷- نحوه انجام کارهای منظور در طرح و طرز مدیریت و تسهیلات مربوط
- ۸- توضیح درباره تقویم زمانی طرح و پایان آن
- ۹- توضیحات لازم دیگر.

طرح خرید اراضی قابل شرب سد محمدرشاه پهلوی

در راه اجرای قانون تأسیس شرکتهای بهره برداری از اراضی زیر سد ها مصوب ۴۷/۲/۶ باید اراضی قابل شرب از سد محمدرشاه پهلوی با توجه به ماده ۴ قانون منیر خریداری یا از طریق تأسیس شرکتهای دولتی کشت و صنعت و یا برابر ضابطه ماده ۳ قانون منیر و شرایط اجاره بهره برداری موضوع تصویب نامه مورخ ۴۷/۶/۱۷ هیئت وزیران در اختیار سرمایه گذاران (ام از داخلی یا خارجی و یا مختلط) گذاشته شود هدف از اجرای طرح خرید اراضی بمنظور تشکیل واحدهای بزرگ کشت و صنعت و نتیجه گیری زیر خواهد بود :-

- ۱- حداکثر استفاده از منابع آب و اراضی زراعتی
- ۲- بالا بردن سطح تولید محصولات مرغوب کشاورزی و دامی در کشور
- ۳- کاهش هزینه تولید
- ۴- افزایش میزان درآمد در واحد سطح
- ۵- تشکیل واحدهای بزرگ دامداری و پرواربندی جهت از دیاد گوشت و تأمین صنایع غذایی
- ۶- منظور کردن کشت طوفه و کود سبز در تناوب زراعتی و حفظ حاصلخیزی خاک و تأمین غذای دام
- ۷- افزایش حاصلخیزی خاک از طریق استفاده از کود حیوانی و شیمیایی
- ۸- بکار بردن حداکثر وسایل ماشینی در امر کشاورزی و دامداری و دانش بنیان کشاورزی
- ۶- ایجاد صنایع مواد غذایی و تأمین غذای سالم جهت صنایع داخلی و در صورت امکان صدور آن و جلوگیری از ورود مواد غذایی بیکیفیتی
- ۱۰- ایجاد مسکن بهداشتی برای روستائیان (که بصورت کارگران زراعتی در واحدهای کشت و صنعت مشغول خواهند شد) و تشکیل مراکز روستایی مجهز
- ۱۱- تشویق سرمایه داران ب سرمایه گذاری در زمینه کشت و صنعت

سازمان برنامه
دستگاه اجرایی